

JEVREJI KAO NERAZDVOJNI DIO RAZVOJA PRIVREDE I KULTURE U BOSNI I HERCEGOVINI

Istorija privrede Balkanskog poluostrva, a posebno Bosne - o kojoj je uglavnom ovdje riječ, bila bi nepotpuna bez naročite pažnje na ulogu Jevreja u njoj. Kad se govori ili piše o bosanskim Jevrejima prvenstveno se spominje privredno pitanje, kojem se pridaje najveća važnost i značenje, a nepravdano zaboravlja doprinos Jevreja u kulturnom, urbanom i drugom razvoju Bosne i Hercegovine. Jak priliv Jevreja (Sefarada) u balkanske zemlje, koje su tada bile pod osmanskom vlašću, javlja se krajem XV vijeka, poslije izгона Mavara iz Španije. Veliki dio jevrejskih familija, koje su sa sobom ponijele ključ iz Španije, odlučio je da za svoje utočište izabere Bosnu - odnosno Sarajevo, gdje će 1565. godine osnovati i Jevrejsku opštinu. U okviru nastalih demografskih promjena, uz domaće Sefarde koji su uz srpske trgovce do 1878. godine bili glavni reprezentanti bosanskohercegovačke spoljne trgovine i glavni zajmodavci, stižu i Jevreji iz Monarhije - Aškenazi. Uopšte, Jevreji u Bosni čine takvu zajednicu koja raspolaže sa svim i najrazličitijim zanimanjima, za razliku od jevrejskih zajednica na zapadu gdje pojedina zanimanja upravo pate od prezastupljenosti dok u ostalim zajednicama Jevreji ni nemaju svojih zastupnika. Među bosanskim Jevrejima ima svih zanimanja: od advokata, ljekara, činovnika pa do bojadžije i hamala - sve socijalne klase i sva zvanja su zastupljena. Sav privredni, kulturni i uopšte društveni jevrejski aktivitet u Bosni i Hercegovini bio je neodvojiv od onih istorijskih uslovljenosti koje su se ticale svih naroda našeg područja. Nesumnjivo je, naime, da su Jevreji u Bosni i Hercegovini vijekovima stvarali neke elemente osobene kulture i da je ta kultura, bila i ostala, integralni dio naše opšte baštine.

Ključne riječi: Jevreji, Sefardi, Aškenazi, Bosna i Hercegovina, doprinos, privreda, pisci, umjetnici, identitet

„Specijalno za bosanske Jevreje se može reći da su oni postali više domaći nego li što i sami misle.”²

Opšti pogled na kulturne prilike naše sefardske zajednice u Sarajevu predstavlja novi poduhvat kulturnoistorijske sinteze i nastavljanje težnje dr. Morica Levija (koja datira još iz 1911. godine, u njegovoj knjizi „Sefardi u Bosni”) za konstituisanje posebnog bosansko-sefardskog identiteta. Levi je u svojoj studiji

¹ tauber_eli@yahoo.com

² Korkut, D. u: *Naši Jevreji, Zbornik mišljenja naših javnih radnika*, Beograd, 1940.

uočio „dolazak novog doba i radikalnu promjenu prilika” nakon okupacije 1878. godine, te iznio preobražaj kolektivnog duha jevrejske zajednice u skladu s novim dobom: otvaranje prema Evropi, prilagođavanje savremenim zahtjevima društvenog i kulturnog života. U skladu s tim, došlo je do povećanog zanimanja za prošlost i budućnost Jevreja - intenzivnog bavljenja kulturnom istorijom.³

To proučavanje su, uglavnom, tokom proteklog vijeka činili sami Jevreji ali se s vremenom javio i čitav niz naučnika koje je zanimao fenomen Jevreja u Bosni i Hercegovini. Istina, osim nekoliko naučnika koji su to obradili kroz ovu temu, najvećim dijelom iz oblasti književnosti i umjetnosti (napominjem samo neke koji su nezaobilazni: dr. Muhamed Nezirović, dr. Muhsin Rizvić, dr. Vojislav Maksimović, akademik Avdo Sućeska, mr. Muharem Kreso, Azra Begić, dr. Kemal Bakaršić, dr. Muhamed Karamehmedović, Alija Bejtić, Behija Zlatar, akademik Dževad Juzbašić), uglavnom je izostalo ozbiljno i dugoročno istraživanje o Jevrejima Bosne i Hercegovine, o njihovom doprinosu u privrednom i kulturnom razvoju naše zemlje.

Moram da napomenem da je o Jevrejima i njihovoj djelatnosti, životu i doprinosu u razvoju Bosne i Hercegovine objavljeno samo nekoliko knjiga u kojima su razni autori pokušali da iz svoje naučne oblasti sačine kraću studiju o Jevrejima. Te knjige su se, poslije Drugog svjetskog rata, pojavljivale svakih deset do dvadeset godina: *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH* (1966.), *Sveske 7-8, Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine* (1984.), *Sefarad 92* (1994.).

Pokušaću, zato, da iznesem neke nove podatke koji će se uglavnom odnositi na doprinos Jevreja privrednom razvoju Bosne i Hercegovine, sa kraćim osvrtom na njihov doprinos u književnosti i umjetnosti u našoj zemlji.

Jak priliv Jevreja u balkanske zemlje, koje su tada bile pod osmanskom vlašću, javlja se krajem XV vijeka, poslije izгона Mavara iz Španije. Veliki dio jevrejskih familija, koje su sa sobom ponijele ključ iz Španije, odlučio je da za svoje utočište izabere Bosnu - odnosno Sarajevo, gdje će 1565. godine osnovati i Jevrejsku opštinu. Najveći dio sarajevske jevrejske kolonije čine trgovci, koji imaju poslovnih veza najviše sa Mlečićima. Na osnovu dostupnih dokumenata, zna se da je na koncu XVIII vijeka samo u Sarajevu živjelo više od hiljadu Jevreja, koji su ostavili neizbrisiv trag na kulturnu, umjetničku, ekonomsku i političku sliku Bosne i Hercegovine. Izuzevši folklor, van svake sumnje, posmatraču prilika i života bosanskih Jevreja najviše „udara u oči” njihovo učešće u privredi zemlje. Kad se govori ili piše o bosanskim Jevrejima prvenstveno se spominje privredno pitanje, kao da se ovoj oblasti pridaje najveća važnost i značenje. Pitanje privrede kod bosanskih Jevreja nesumnjivo zavređuje da se o njemu malo opširnije piše, jer ono uključuje koliko kulturna toliko socijalno-politička razmatranja.

³ Vidi: M. Rizvić, *Sefarad 92: Sefardska književnost u BiH u dosadašnjim istraživanjima*

Istorija privrede Balkanskog poluostrva, a posebno Bosne - o kojoj je uglavnom ovdje riječ, bila bi nepotpuna bez naročite pažnje na ulogu Jevreja u njoj. Prilagodljivi po načinu ophođenja s inostranim svijetom i po privrednoj koncepciji, Jevreji su u ovih pet vijekova - koliko su nastanjeni u Bosni - jednom dobrom dijelu privrede utisnuli svoju individualnost. Sama istorija je predodredila Jevreje za ulogu koju su zapremali u privredi Bosne. Turske vlasti, a naročito slavensko gradsko stanovništvo, pružalo im je ne samo zaštitu nego se odnosilo i sa puno razumijevanja prema Sefardima. U Bosni je tako taj osjećaj za pravdu i bližnjeg pomiješan sa bosanskom dobrotom i merhametom dostigao zaista visok nivo.

Jevreji su u Osmanskom carstvu, pa prema tome i u Bosni i Hercegovini, uživali ličnu i imovinsku sigurnost. Oni su mogli da se obraćaju svim organima osmanske vlasti - od kadije do sultana - za zaštitu svoje ličnosti i svojih prava. U sidžilima sarajevskog i bitoljskog kadije sačuvao se znatan broj podataka o međusobnim imovinskim sporovima (zajmovi, kupoprodaja, starateljstvo) Jevreja, kao i o njihovim sporovima sa ostalim građanima (muslimanima i nemuslimanima). Bila im je zagarantovana i krivično-pravna zaštita kao i ostalom stanovništvu (dr. Behija Zlatar, *Dolazak Jevreja u Sarajevo*).

Za Jevreje u Bosni sačuvao se samo jedan takav dokument, iz 1840. godine. To je dekret (berat) sultana Abdul-Medžida (1839.-1861.) kojim se Mojsiju Pereri (Musa-efendija) potvrđuje obavljanje dužnosti haham-baše (glavnog rabina) u Bosni. Premda se berat odnosi samo na jednu ličnost, na osnovu njega je moguće rekonstruisati sadržaj pravnih povlastica koje su uživali Jevreji u Bosni. Prema podacima iz fermama sultana Selima III, izdatog 1. aprila 1807. godine, može se zaključiti da su sarajevski Jevreji već od samog početka naseljavanja, kao i ostali stanovnici grada Sarajeva koji nisu imali seljačke zemlje (reaya emlak ve erazi), bili oslobođeni (muââf) od teških državnih nameta (avariz-i divanija, tekalif-i ôrfiye). A u te namete spadale su obaveze raje da čine neke radne i materijalne usluge državi (izgradnja i opravka tvrđava, puteva i mostova, snabdjevanje vojske hranom, smještaj vojske i državnih vojno-upravnih funkcionera itd.) ili da umjesto tih obaveza daju ekvivalent u novcu (bedel). Pošto su Jevreji živjeli u gradovima i bavili se trgovinom, a kako je gradsko stanovništvo po pravilu bilo oslobođeno tih nameta - sa velikom vjerovatnoćom se može pretpostaviti da oni već od početka nisu bili opterećivani tim nametima - što se oslanja i na navode spomenutog fermama. Tek kasnije, počev od druge polovine XVII vijeka, oni su morali, kao i ostalo stanovništvo (muslimansko i nemuslimansko), da daju izvjesne doprinose za održavanje osmanske vojske i osmanskih državnih funkcionera u provincijama (akademik Avdo Sućeska, *Položaj Jevreja u Bosni i Hercegovini za vrijeme Osmanlija-Turaka*).

Mediterranci, kakvi su zaista španski Jevreji, dolaze u planinske krajeve (gotovo nepristupne velikim komunikacijama sa zapada) i tu nailaze na stanovništvo koje nema jačih i redovnih veza s inostranstvom, dok oni tih veza imaju u izobilju - uzduž svih obala Sredozemnog mora. U vrijeme kad su isključivo dr-

žave (sa jednim malim izuzetkom *Britanske istočnoindijske kompanije* s nekim državnim privilegijama u XVII i XVIII vijeku) imale svoja politička i privredna predstavništva, Jevreji Balkanskog poluostrva, a posebno Bosne, imali su svoje konzule po svim većim pristaništima (Trst, Venecija, Đenova, Livorno, Marsej, Dubrovnik itd.) preko kojih su vršili trgovinu s najudaljenijim zemljama. U ovim se pristaništima razvio tako bujan privredni život koji je na sebe privukao pažnju mnogih renomiranih svjetskih putnika pa su i naučnici privredne historije tome posvetili mnoge interesantne rasprave i bilješke. I Jevreji slobodne Dubrovačke Republike, te Splita, bili su u tom pogledu dobro zastupani. Novčarstvo, uvoz i izvoz kolonijalne i izrađene robe, transportna trgovina, sve su te privredne grane bile dobrim dijelom u rukama Jevreja - koji su njima vladali nenadmašivom vještinom iskusnih te vršili svoje trgovačke operacije. Ali, bosanski Jevreji ne zanemaruju ni zanatlijska zvanja nego, štaviše, s vremenom stiču efektivni monopol u nekim zanatskim granama. Tako su oni, kroz jedno izvjesno vrijeme, bili jedine tenećedžije u Bosni. Glavnu zaslugu za povećanje prometa sjevenim lukama Jadrana i za odvajanje prometa iz Dubrovnika pripada bosanskom Jevrejiniu Danielu Rodriguezu, koji je pronicljivo ocijenio da osnivanjem lazareta (slobodne luke) u Splitu predstoji nagli procvat čitavog područja. U tom pravcu je 1557. godine uputio obrazloženi predlog Veneciji, ali je do stvarnog uređenja luke prošlo još dosta vremena. On je sam uložio svoja sredstva i svu svoju imovinu u izgradnju postrojenja i naprava u luci.

Jevrejski odličnici iz doba prije okupacije Bosne: 1) Salamon-eff. Salom, član Savjetodavnog odbora bosanskog zemaljskog valije i član turskog parlamenta, 2) Salamon Javer-eff. Baruh, isto član Savjetodavnog odbora i turskog parlamenta i glavni liferant za vojsku u Bosni, 3) Isakito Maestro, šamas, 4) dr. Josef Isak Salom (Telat-eff.), ljekar, 5) Jakov Todoros Levi (Čelebi). Austrougarska okupacija Bosne i Hercegovine značila je veliku historijsku prekretnicu koja je bila ne samo političke nego i socijalno-ekonomske i uopšte kulturno-civilizacijske prirode. Duboke promjene zahvatile su i jevrejsku zajednicu u Bosni i Hercegovini, a i ona je sama postala značajan faktor privrednog i kulturnog probražaja zemlje. U okviru nastalih demografskih promjena - uz domaće Sefarde koji su uz srpske trgovce do 1878. godine bili glavni reprezentanti bosanskohercegovačke spoljne trgovine i glavni zajmodavci, stižu i Jevreji iz Monarhije - Aškenazi. Njihove prethodnice dolaze sa austrougarskim trupama u toku same okupacione kampanje - kao prevoznici i snabdjevači vojske životnim namirnicama te kao agenti trgovačkih kuća i trgovački putnici - među kojima su bili naročito brojni mađarski Jevreji. S vremenom su se Jevreji iz Monarhije, čija se brojnost povećala, proširili su se po bosanskohercegovačkim gradovima kao trgovci i krčmari. Oni se javljaju i kao osnivači prvih industrijskih preduzeća u zemlji. U procesu brze urbanizacije uključuju se u modernu izgradnju stanova, naročito u Sarajevu, koristeći mogućnost kupovine jeftinog građevinskog zemljišta u gradovima, kao i jeftinog poljoprivrednog zemljišta u Bosanskoj Posavini. I sefardski trgovci, iz Sarajeva i drugih gradova, uspješno se prilagođavaju novim prilikama. Tako se u Bosni, među tri vodeća fabrikanta, javljaju bosanski Sefardi.

Oni sada i „orijentalnu” robu nabavljaju preko Save te u znatnoj mjeri doprinose preobražaju tradicionalnog bosanskohercegovačkog tržišta i ukupnoj modernizaciji društva. Tokom vremena, doseljeni Aškenazi dosegli su blizu trećine ukupne jevrejske populacije u Bosni i Hercegovini. Tako se, 1895. godine, od ukupno 8.213 Jevreja na Sefarde odnosilo 5.729 osoba ili 69,76%, a na Aškenaze 2.484 osobe ili 30,24%. Ni kasnije se ovaj odnos nije bitnije izmijenio. Prema popisu iz 1910. godine, Sefarada je bilo 8.219 a Aškenaza 3.649 osoba. Pri tome treba imati u vidu da je aškenaska grupacija bila, srazmjerno svojoj brojnosti, ekonomski znatno uticajnija.

Zahvaljujući doseljavanju, kao i prirodnom priraštaju, broj Jevreja (Sefarada i Aškenaza) porastao je od 1879. do 1910. godine od 3.426 na 11.868 - tj. za 246%, dok je kod pravoslavnih Srba, koji su jedini imali normalan demografski porast, isti iznosio 66%. U istom razdoblju udio Jevreja u stanovništvu Bosne i Hercegovine porastao je od 0.29% na 0.62%, a kada je riječ samo o stanovnicima gradova taj se procenat popeo od 2% u 1879. godini na 4% u 1910. godini. Jevreji su bili gotovo isključivo gradski element (93,66%, i to Sefardi 95,4% a Aškenazi 89,7%). Godine 1879. su bili nastanjeni u 30 gradova a 1910. godine u 62 bosanskohercegovačka grada, tako da od 66 gradskih opština samo u 4 nije bilo Jevreja (Gornji Vakuf, Glamoč, Čapljina, Kreševo). Najviše ih je bilo u Sarajevu (6.397), u kojem je živjelo više od polovine svih Jevreja u Bosni i Hercegovini (57,55%). U Sarajevu su Jevreji činili 12,32% svih stanovnika grada. Ukupno uzevši, broj Jevreja u bosanskohercegovačkim gradovima porastao je od 1879. do 1910. godine za 227%, a bili su posebno zastupljeni u Banjaluci (321), Travniku (472), Bijeljini (429), Zenici (294), Mostaru (254), Višegradu (265) itd. Pri tome, njihov udio u grupi trgovačko-prometno-novčarsko-veresijskih zvanja je 1910. godine iznosio jednu petinu. Položaj Jevreja u trgovačkom prometu nije bio ni u kakvom srazmjeru sa njihovim brojem. U njihovim se rukama koncentrisala glavnina uvozne i izvozne trgovine. Inače, kada je riječ o Jevrejima vlasnicima preduzeća i radnji, njih je 1907. godine u Bosni i Hercegovini bilo 1.262 ili 3% a 1913. godine 1923 ili 3,6%.

Uopšte, Jevreji u Bosni čine takvu zajednicu koja raspolaže sa svim i najrazličitijim zanimanjima, za razliku od jevrejskih zajednica na zapadu gdje pojedina zanimanja upravo pate od prezastupljenosti dok u ostalim zajednicama Jevreji ni nemaju svojih zastupnika. Među bosanskim Jevrejima ima svih zanimanja: od advokata, ljekara, činovnika, pa do bojadžije i hamala - sve socijalne klase i sva zvanja su zastupana. Svjetski rat i poslijeratni period, kao među svim rasnim i narodnim skupinama, na veliku štetu i među bosanskim Jevrejima, kvari ovu privrednu ravnotežu.

Jevreji, okupljeni oko kulturno-potpornog društva „La Benevolencija”, čine tada nužni napor da se ta poremećena privredna ravnoteža privede u pravi kolosjek - uvođenjem srednjeročnog razvrstavanja zvanja. Uloga Jevreja u privredi Bosne i Hercegovine ima funkciju da se favorizuju kompetenti za stipendiranje što u sebi nosi neprocjenjivo blago produktivnosti. Jer, da nije bilo Jevreja i njihovog posredovanja zamrle bi mnoge grane privrednog života u Bosni, a sve su

ih rasne i lične odlike predodredile za produktivnu saradnju, za dobro i napredak sredine. Pismeni, vješti nekolikim jezicima i sa uzornim smislom za privredni pregled, bosanski Jevreji su umjeli tačno prosuditi stanje zemlje čime su dali potporu za neka stanovita zvanja i struke najpotrebnije jevrejskoj zajednici, a to je zaista najuspješniji korektiv.

Bosanski Jevreji su najvećim svojim dijelom gradski element, a prvih decenija XX vijeka su se posvetili posredničkoj ulozi u podizanju lijepih, velikih i modernih zgrada za stanovanje kao i modernim radnjama, pa se oni uistinu mogu smatrati agilnim *podizачima* i *odnjegovačima* urbanizma u Bosni. Oni grade prvi hotel u Sarajevu, prvu zgradu za iznajmljivanje stanova - Salomova palača, zgradu Umjetničke galerije BiH te mnoge druge u Frehadiji, Titovoj (Kralja Aleksandra) i u ulici Zelenih beretki (Kralja Petra). I na polju industrije, naročito tekstilne, oni su bili prvi izrađivači takvih proizvoda koji su u stanju da se održe na tržištima, pored onih uvezenih iz inostranstva. Bosanski su Jevreji, nesumnjivo, jedan važan i odlučan faktor u privrednom životu ove pokrajine. Imaju u sebi sve preduslove da svojom preduzimljivošću i radoznalim traganjem za novim privrednim putevima privedu zemlju sve većem napretku. Prije Drugog svjetskog rata je u Bosni i Hercegovini živjelo 14.710 Jevreja, od čega ih je 12.500 živjelo u Sarajevu. Međutim, u bosanskim provincijama nisu imali svoje četvrti - kao u Sarajevu - u kojima su živjeli u slozi sa drugim narodima. Njihovi razlozi za odlazak u druge gradove i varoši bili su prvenstveno ekonomske prirode - tako su nastanili Travnik, Banjaluku, Zenicu, Tuzlu, Goražde, Sanski Most, Zvornik, Višegrad, Brčko, Derventu, Prijedor, Bihać, Mostar... (U Bosni i Hercegovini bilo je ukupno 36 jevrejskih opština. Oni su, pored toga, uticali na fromiranje Zavidovića - izgradnjom pilane i eksploatacije drveta.)

Jevreji u privredi Bosne i Hercegovine

Stanje do 6. aprila 1941. godine
(djelimičan prikaz)

Pilana Zvornik, Šabetaj Finci
Geula, zadruga sa štednju i vjeresiju
Tvornica pletene robe, Bencion M.Gaon
Kralj čarapa, Ezra Kajon
Lik, tvornica pletene robe, Leon I. Kabiljo
Izahar Danon, pomodna i manufakturna ranja
Okružna apoteka, mr. ph. Ernest Finzi
Knjižara i papirnica, Leon Finci
Elsa, pomodna manufakturna radnja
Veletrgovina kolonijalne robe, K. Musafia
Međunarodna špedicija, Rafael J. Levi
Ludvig Marton, staklana
Moric Gaon & Tolentino, kolonijalna trgovina na veliko
Melaha, kreditna zadruga

Obnova, dioničarsko društvo za iskorštavanje sirovine
Kartel sarajevskih ciglana
Mosko D. Papo, trgovina galanterijske, nirnberške i kratke robe na veliko
Jahiel J. Finci, trgovina zemaljskim proizvodima
Maks Hofbauer, glavno stovarište bazai ćilima
Braća Finci, trgovina namještaja
Dora, industrija veša, braća Finci
David Josef Finci i sinovi, trgovina brašna, kolonijala i zemaljskih proizvoda na veliko
Moise i Jakov Pardo, veletrgovina manufakturnom robom
Papo i Zindorf, velepecara i trgovina rakije, rafiniranog špirita, raznovrsnih like-
ra, ruma, konjaka i voćnih sokova, Leon Zindorf
Braća Alkalay, trgovina koža i cipelarskog pribora
Jakob A. Kabiljo, trgovina galanterijske nirnberške i kratke robe
Elias E. Kajon i komp., prodaja građevinskog materijala
Royal, odijela, Salamon E. Kabiljo
Menahem D. Salom, mjenjač
Daniel Ovardia i brat, gvoždara
Isidor R. Danon, trgovina zemaljskim proizvodima i životnim namirnicama na veliko
Figli Z. Danon, manufakturna radnja na veliko te najveće skladište čeških fesova
Daniel i Zadik Salom, mjenjačnica
Aron S. Albahari, trgovina galanterijske, kratke i pletene robe na veliko
Tkaonica ćilima Sarajevo
Simon Katan, veletrgovina papira te ostalih kancelarijskih potrepština, razgled-
nica itd.
Sanatorij za fizikalno liječenje, dr. Žiga Bauer i dr. Srnold Šternberg
Salamon Abr. Kabiljo, anilinske boje, indigo i hemikalije
Samek, restoran Mavro Samek
Foto Central, Hinko Rapp
Josef J. Kampos, prodavnica I klase govedine i slavonske teletine na veliko i malo
Tillerd.d., dobavljač kraljevskog dvora
Jadran d.d., gvoždara
Antikvarna knjižara, Menahem Papo
Elegancija, N. Attias (Buki)
A. Kabiljo, građevno preduzeće
Alebert J. Kabiljo, koža na veliko i malo i svih popstolarskih potrepština
Silvio Papo, mehanička fabrika špagata i užarske robe
Avram Altarac, knjižara i veletrgovina papira, kancelarijskog i pisaćeg pribora
Kajon i sin, prodaja platna, štofova i svila
Jakob Zivecher, specijalna optička radionica
Jakob Abinun, skladište električnih sijalica, lusteri i raznog električnog pribora
A. M. Ast i sinovi, trgovina boja i užarije

Braća Montiljo, špeceraj-delikates
Jakob Papo (Čiči), veliko stovarište muških i dječijih odijela
Albert D. Maestro, agenturni i komisini posao
Amerikanac, Salomon Tuvi
Zlatni zub, delikatesna radnja, Josef Haim Levi
Josip Taubman, mašinsko uređena stolarija za građevinu i namještaj
Avram J. Levi, instalaterska radnja
Štamparija Kajon
Jadrann d.d., ing Sumbul i Danon
Mordo Papo, krojački salon
Bencion D. Gaon, kratka i pletena roba na veliko
Abram Jakob Altarac, trgovina brašnom i žitaricama na veliko
Simon Katan, knjižara i papirnica
Elegant, fabrika kapa i šubara
Bosanska umjetna industrija ručnih radova, Laura Landau
Hajim Š. Daniti, stovarište pomodne i manufakturne robe
J. Bihler, modna uvozna kuća
Mordehaj R. Attias, parna ciglana
Isak Perić, manufaktura platna
Leon Kamchi, trgovina gotovih ženskih i muških odijela
Bankovna kuća Sumbulović
Mamo i Leon Pinto, trgovina kratke i peletene robe
Instalator, Danon i Kabiljo
Velika kafana, Eliezer Papo
Aron J. Maestro, skladište šamija
Braća Gaon i drug
Salom i Finci, drvarska radnja
A. S. Papo, kobasičar
David Finci, trgovina kolonijalnom robom
Salom Gaon i David Romano
Isidor M. Salom, trgovina kolonijalne robe
Ješua Izrael, agentura i komisijalna radnja
Isidor H. Papo, pamuk na veliko
Lazar Cappon, zastupštvo *Filatorigati textilmuvek R.T.*
Dobry (Albert Danon), zastupništvo i skladište tvornica manufakturne i kratke robe, Zagreb
M. Gaon, trgovina vinom i šljivovicom
Nahman Papo, popravak satova i zlatnine
David Baruh, prodaja šljivovice i vina
Hadži-Moršo Alatarac i sin, skladište muške i dječije konfekcije
Union, cipele, Rafel I. Salom
Finzi i Salom, trgovina špeceraja i mješovite robe
Buki, kišne kabanice
Izidor A. Danon, jedina pomodna i mafuakturna radnja

Davko, Kohenova obučarska radnja
Moric Demajo, specijalna trgovina štofova
Daniel&A. Kajon, štamparija i knjižara
Isak Perić, tkanine
E. Friedman, trgovina perjem
Bencion D. Gaon, kratka i pletena roba na veliko,
Josip Szabo, slastičarna
Vrelo cipela, Silvio A. Finci
Braća Ovadija, gvoždara
Aron Salom, draguljar
Tehnika, Jakob Abinun, stovarište električnog pribora
M. E. Kabiljo, krznarska radnja
Zlatka, kožni kaputi
A. S. Papo, prva sarajevska tvornica salama, kobasica i svih suhomesnatih proizvoda
David I. Papo, najmodernija frizerska dvorana za gospodu i dame
Specijal, delikates
Isak M. Perera, brijrački i frizerski salon za gospodu i dame
K. Papo, frizerski salon za dame
Moric I. Konforte, špecerajska radnja
Merinos, tvornica pletene robe, I. Musafia i drug K. D.
Komercium, trgovačka i kreditna zadruga
Alkalaj i Kabiljo, trgovina svakovrsne kože
Josef Atijas, zlatar i draguljar
Isak Salomon Romano, špecerajska radnja
Gradska bašča, Avram Romano i Moric Atijas
Levi Hajim, trgovina maraka
Albert Romano, agentura i komisionalna radnja
Promet, trgovačko i špeditersko dioničarsko društvo, Leopold Hejm
Papo i Baruh, trgovina žestokih pića
Herman Izrael, krznarska radnja
Moric (Musita) Altarac, tapetar i dekorater
King, pomodna radnja, Albert Kabiljo
Trgovina začinima, Leon I. Levi
Šarko Levi, pomodna radnja
Anker, osiguranje, poslovnica Sarajevo, Julijus Singer
Sabetaj D. Papo, skladište staklarske i porculanske robe
Benzion Kabiljo, trgovina starih maraka
Nada Abinun, skladište ženskih šešira
Židovska banka, d.d.
Leon Albahari, agrarni i komisioni posao
Braća Finzi, trgovina namještaja
Export – Import, Berbhard I. Finzi
Danko Salom, trgovina alkoholnih pića na veliko

Izachar D. Danon, pomodna manufakturna radnja
Knjigovežnica, Aleksandar Kabiljo
Židovska trgovačka i zanatska banka, Tuzla
Danko Papo, pomodni salon za gospođe
Velepecara žestokih pića, Derventa
Hinko Stockhammer, građevna i mašinska radionica
Jozef J. Kabiljo, skladište i radionica tapetarske i dekorativne robe
J&J Neuer, trgovina elektro-materijalom
Jakob H. Montilja i sinovi, skladište galanterije, stakla i porculana
Dionička pivara
Zadik Papo, pomodna manufaktura
Josef Papo, proizvodnja meda
Ovadio Finci, trgovina drva
Židovska banka za Bosnu i Hercegovinu
Jakob J. Konforte, trgovina kolonijalnom robom
Elijas J. Danon, agentura i komisionalna radnja
Josef D. Levi, trgovina kuhinjskim posudem
Orient, agentura, Hajim Ozmo (kasnije: *Orient-Ozmoagentura*)
Aleksander Engel, špeceraj
Salamon H. Levi, brijač i vlasuljar
Rafael Levi, proizvodnja guščije masti, govedeg i guščijeg mesa
Josef Jakob Kampos i Papo, tvornica salama, raznih vrsta govedeg i guščijeg mesa
Mosko Atijas, stolarija za građevine i namještaj
Herman Drechsler, trgovina špeceraja i delikatesa
Hadžo Mošo Haim Levi, restauracija i kafana
Hojnik i Papo, oblasno ovlašteni posredni zavod i agentura
David J. Finci, stolarska radionica namještaja
I. Landau, radnja galvanoplastike
Alkalaj i comp. - „*Dolac*”, prva bosanskohercegovačka tvornica šibica, Isak G. Salom, Salom D. Alkalaj, Ješua D. Salom i Josef M. Israel
Fabrika cigaret-papira, S. D. Alkalaj
Fabrika kože, A. Alkalaj
Eisler i Gotlieb
A. M. Ast, trgovina boja, loja i laka
Ludwig Holander
Josif Koppelman, časovničar i draguljar
Moise I. Altarac, trgovina
Braća Romano, trgovina mješovitom robom
Braća Maestro, trgovina
S. Cappon, agentura
Oskar Wiesler, trgovina galanterije, parfimerije i igrački
Hajim Daniti, pomodna galanterijska radnja
Alabert J. Alakalaj, stovarište svakovrsnih koža

A. Levi, trgovina galanterijskom robom
Sarajevska tvornica papirnih vrećica
Isak Zadik Levi, kafana i aščinica
H. Alatarac, trgovačka radnja sakralnim predmetima
Herman Fürst, zakupništvo kiseljačkog vrela i veleprodaja mineralnih voda
Alcalai&CO, Trst, Leon Alkalaj
Salamon Abr. Kabiljo, fabričko stovarište kasa
Samuel Kabiljo, trgovina manufakturne, špecerajske i galanterijske robe
Salamon E. Kabiljo, manufakturna i konfekciona radnja
Josef Perera, pomodna manufakturna radnja
Braća Hartenstein, prva jugoslovenska tvornica dječijih kolica, drvenarije i pletenih košara
Isidor Vita Lövy, radnja cipela i galanterije
Hajim Papo, delikatesna trgovina
Buffet Šlezinger
Isidor I. Musafia, konfekcija za gospodu i gospođe
Vila d.d., prva bosanskohercegovačka tvornica svijeća, sapuna, kristalne sode i masnih proizvoda
Gabriel Alevy, manufakturna radnja
Siegfried Schwartz, generalno zastupništvo prvorazrednih tvornica,
Sumbul&Danon, ovlašteni mašinsko-inžinjerski ured
Elias A. Kajon i F. Bem, skladište konfekcije za gospodu i gospođe
Josip Hirschl i drug, zastupništvo i trgovina
Moric i Salom Gaon, agentura i komisionalna radnja
David S. Almozino, špedicija
Mosko Pinto, trgovina manufakturne i kratke robe na veliko
Gabriel Alevi, manufakturna radnja platna i ostale manufakturne robe
Leon A. Finci, pomodno-manufakturna radnja
Ključ, tvornica čarapa, Avram L. Sadić
J. J. Majer, staklana
Triumpf, mesna industrija, Šabetaj D. Papo
Prva tvornica čipaka i pantljika, d.d. Sarajevo
Tkaonica, Silvije Salom
ŠIK, tekstilna industrija
Kinema
Slavija, osiguravajuće društvo
Avram Majer Altarac, gvoždara
Zora, tvornica bombona, čokolade, rahat-lokuma i halve, Isak i Salamon Altarac
Papir d.d., prerada papira
Derbi, izrada vešova, manufaktura
Založna banka, Avram H. Atijas
Crijevara, Avram Levi
Ocean d.d., pržionica kafe
Vijenac, pilana

Drvena stolarija, Josip Taubman
Tvornica sode, Tuzla, Herman Vilko

Osvrnuću se, na ovom mjestu, i na neke uticaje sefardske muzike - na muziku i pjesmu u Bosni i Hercegovini. Dogodio se na ovim prostorima jedan predivan spoj ladino pjesme sa bosanskom sevdalinkom. Upravo će ladino pjesme postati dio muzičke tradicije i ostalih naroda Bosne i Hercegovine, a u tekstuelnom dijelu naći će se, dakle, i "tuđice" kao, npr.: rakija. Najpoznatije pjesme koje su postale sastavni dio naše svakodnevnice, a čije su melodije donijeli Sefardi u Bosnu su svakako: *Kad ja pođoh na Bentbašu, Kćeri moja Omeru da li da te dam, te Bolujem ja, boluješ ti.*

Jevrejski pisci iz Bosne pisali su na hebrejskom, španskom i bosanskom jeziku, dok su prevodioci većinom bili rabini. Na ladino jeziku sačuvane su mnogobrojne prekrasne lirske pjesme, romanse i poslovice. Istorijsko predstavljanje sefardske književnosti započelo je jednom nezaobilaznom knjigom dr. Morica Levija a 1992. godine svedeno djelom dr. Muhameda Nezirovića - koje predstavlja krunu osamdesetogodišnje naučnoistraživačke djelatnosti, na otkrivanju i tumačenju tokova pisaca i djela ovog književnog kontinuiteta.

Kulturni identitet Jevreja u Bosni i Hercegovini je samo jedan od elemenata. njihovog etničkog bića, ali je njegov značaj u jevrejskom narodu izrazito prisutan pa bi mu ovom prilikom trebalo dati onaj tretman koji je neophodan. Pošto smo svjedoci da se danas u Bosni i Hercegovini ne javljaju i zasebni oblici jevrejske književnosti i kulture, svako razmišljanje o ovoj temi odvodi nas u prošlost. Tamo su, naravno, i istorijska i kulturna određenja Jevreja, koja se danas baštine kao nešto što je dovršeno i perfekuirano. Kada se tako odnosimo prema kulturnim plodovima Jevreja u Bosni i Hercegovini ne možemo izbjeći određenu i neminovnu uskost. Jer, svaka kultura, bilo kada da je nastala, ne samo da je dio opšte istorije nekog naroda nego je ona i agens za savremeni aktivitet i ponašanje. Uprošćeno rečeno, Jevreji u Bosni i Hercegovini su - diktatom istorijskih uslova - upućeni na svoju kulturnu prošlost.

Jevreji slikari u Bosni i Hercegovini

Kada je riječ o jevrejskim umjetnicima XX vijeka u Bosni i Hercegovini (uglavnom se radi o Sefardima), prvo se analizira problem njihovog relativno kasnog uključivanja u tokove naše moderne umjetnosti. Problem je zanimljiviji, utoliko, što znamo da se radi o urbanoj populaciji *par excellence*, koja je u Bosnu stigla direktno iz *zlatnog doba* španske multikulturene zajednice, obilježenog vrhunskim dostignućima jevrejsko-hrišćansko-islamske simbioze, koja je prije 500 godina došla pod udar „etničkog čišćenja” (da upotrijebim ovu ružnu i aktuelnu sintagmu) katoličkih vladara - Izabele i Ferdinanda. To je rezultovalo izgonom pripadnika judaizma i islama iz nekad multireligiozne Španije. Sefardi su u svom prtljagu donijeli u Sarajevo i jedno remek-djelo jevrejske i svjetske umjetnosti - nadaleko čuvenu sarajevsku Hagadu, a svakako su spadali u onaj kultur-

niji i obrazovaniji sloj veoma šarolikog bosanskohercegovačkog društva. Pa, ipak, prvi spomen jednog modernog umjetnika, Jevreja, nalazi se u biografiji Vilka Šeferova - koji je zapisao da su on, Boro Petrović i Daniel Kabiljo (Danilus) imali zajednički atelje u jednoj staroj bosanskoj kući u Sarajevu 1914. godine. Još je eklatantniji primjer Jamesa Haima Pinte, čija je porodična kuća u Tuzli prema, svjedočanstvu Ismeta Mujezinovića, bila pravo stjecište muza. U toj kući se čitalo, slikalo, muziciralo, glumilo, raspravljalo o nauci, književnosti, likovnoj, dramskoj i muzičkoj umjetnosti - što je Ismetu pomoglo da izdrži na *trnovitom putu* ka slikarskoj profesiji. Kiparica Berta Baruh je, između dva rata, privatno učila skulpturu kod hrvatskog umjetnika Marina Studina u Sarajevu. Monsino Levi je, takođe, naučio slikati u Sarajevu ali je slavu stekao u Parizu. Daniel Ozmo, ranopremинуli umjetnik koji je tragično stradao u koncentracionom logorfu Jasenovac, ostavio je za sobom grafike najvišeg nivoa i pokazao jedan ogromni talenat....

Jevrejski umjetnici Bosne i Hercegovine, između dva svjetska rata, bili su članovi sarajevskih umjetničkih grupacija koje nisu formirane po nacionalnim kriterijima već po liniji likovnih i kolegijalnih afiniteta (Monsino u "Kругu") ili, pak, u znaku umjetničko-ideoloških opredjeljenja (Ozmo u "Collegium artisticum"). U Sarajevu je u periodu od 1931. do 1941. godine osnovana organizacija mladih intelektualaca - *Collegium artisticum*. Pripadnici ove organizacije većinom su bili Jevreji: Oskar Danon, muzičar; Jahiel Finci, arhitekt; Ana Rajs, koreograf, Daniel Ozmo, slikar. U aktivnostima *Collegium artisticuma* dali su značajan doprinos: Boriša Kovačević, Boro Drašković, Hamid Dizdar, Mica Todorović, Jovan Kršić, Hamza Humo, Zaim Šarac i drugi. Svoj neizbrisivi trag ostavili su za sobom: dr. Marcel Snajder, dr. Moric Levi, dr. Kalmi Baruh, Oskar Danon, dr. Isidor Papo, Emerik Blum, Isak Samokovlija, Laura Papo Bohoreta, Erih Koš i dr.

U cjelokupnoj istoriji jevrejskog naroda u Bosni i Hercegovini, od njegovog doseljenja u naše krajeve u prvoj polovini XVI vijeka do danas - tačno u ovom trenutku - prije svega, zanimaju nas privredni i kulturni tokovi, kao i oni duhovni plodovi koji su davali posebne i univerzalne odrednice i ovom narodu i sredini u kojoj je on živio i radio. Ako se ovako odnosimo prema kulturi i istorijskoj sudbini Jevreja u Bosni i Hercegovini, onda mi se čini da ćemo tako biti oslobođeni nekih grubih zabluda, koje i inače imamo - kada su u pitanju Jevreji i njihova kultura i književnost. Ma koliko naše zablude mogu biti naivne i naučno neutemeljene, ipak se može reći da naša sredina - Bosna i Hercegovina - nije (izuzev tragičnih događaja u Drugom svjetskom ratu) imala ekstremna ponašanja, koja bi se mogla izjednačiti sa antisemitizmom. Sve, ili mnoge, naše zablude o Jevrejima u Bosni i Hercegovini utemeljene su na našem poslovičnom neznanju svojih i drugih društvenih odnosa, kao i na nemogućnosti da se jevrejskom biću približimo bez unaprijed podignutih *ograda*.

Sav privredni, kulturni i uopšte društveni jevrejski aktivitet u Bosni i Hercegovini bio je neodvojiv od onih istorijskih uslovljenosti koje su se ticale svih naroda našeg područja. Nedostatak opšte kulturne i književne istorije Bosne pri-

rodno se negativno odrazio i na istraživanja Jevreja u Bosni i Hercegovini. Nesumnjivo je, naime, da su Jevreji u Bosni i Hercegovini vijekovima stvarali neke elemente osobene kulture i da je ta kultura, bila i ostala, integralni dio naše opšte baštine. Greška je nekih savremenih interpretatora, koji svoja prosuđivanja zasnivaju na parcijalnim i površnim saznanjima, što svu pažnju usredsređuju na one kulturne spomenike koji predstavljaju opšte jevrejsko kulturno dobro, a ne bave se onim što su Jevreji stvorili na našem tlu i u našim društveno-istorijskim uslovima. Ovim se, svakako, ne umanjuje značaj tih dragocjenih kulturnih spomenika kao što je, naprimjer, sarajevska Hagada. Naprotiv, u svu njihovu afirmaciju, koja je neophodna kada su u pitanju opšta ljudska kulturna dostignuća, ima uvijek mjesta i za pomna, duža, ocjenjivanja i pokazivanja onoga što je jedan narod stvorio kao neophodni dio svoga stvaralačkog bića. Zato se pred nama pojavljuje jedan zadatak: da se ovim temama o bosanskohercegovačkim Jevrejima posveti punija i pravednija *valorizacija* kulturnog naslijeđa u cjelini.

Iako do sada nisu provedena šira istraživanja i, u suštini, ne egzistiraju naučnici koji se bave istorijom Jevreja, ipak, postoje knjige iz kojih bi se mogla izvršiti sublimacija građe, sistematizovati je i početi jedno ozbiljnije istraživanje. Ovaj bi rad trebao biti mali podsticaj za takva buduća naučna traganja i ocjenjivanja koja se tiču privrednog i kulturnog identiteta Jevreja u Bosni i Hercegovini, u našoj zemlji.

Literatura

- Dimitrijević, M., Stojanović, V. (ur.) *Naši Jevreji*, Zbornik mišljenja naših javnih radnika, Beograd, 1940.
- Jevrejska opština Sarajevo, Sarajevo, 1984.
- Kamhi, S. (ur.) *Spomenica 400 godina od dolaska Jevreja u BiH 1566-1966.*, Jevrejska zajednica, Sarajevo, 1967.
- Levy, M. *Sefardi u Bosni: prilog historiji Jevreja na Balkanskom poluotoku*, Bosanska biblioteka, Sarajevo, 2011.
- Nezirović, M. *Jevrejsko-Španjolska književnost*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Nezirović, M. *Zbornik radova Sefarad 92*, Zbornik radova, Institut za istoriju Sarajevo, Sarajevo, 1994.
- Stvaralaštvo Jevreja u kulturnoj baštini i razvoju Bosne i Hercegovine, *Sveske*, 7-8, Sarajevo, 1984.
- Tauber, E. *Ilustrovani leksikon Judaizma: istorija, religija, običaji*, Magistrat, Sarajevo, 2007.
- Vidaković, K. *Kultura španskih Jevreja na jugoslovenskom tlu*, Svjetlost, Sarajevo, 1990.
- Zlatar, B. *Dolazak Jevreja u Sarajevo u Sefarad 92*, Zbornik radova, Institut za istoriju Sarajevo i Jevrejska zajednica BiH, Sarajevo, 1995., str. 57-64.

Elijas Tauber

**THE JEWS AS AN INSEPARABLE PART OF
CULTURAL AND ECONOMICAL DEVELOPMENT
IN BOSNIA AND HERZEGOVINA**

Summary

History of the economic development in the Balkans, especially in Bosnia, cannot be complete without focusing on the role of the Jewish community. When Bosnian Jews are spoken of or written about economic issue is most often mentioned, yet the contribution of the Jews to the cultural, urban and other types of development in Bosnia and Herzegovina is unreasonably neglected. High influx of Jews (Sephardi) in the Balkan countries during the period of the Ottoman Empire begins at the end of the 15th century, after the prosecution of the Moors from Spain. Great number of the Jewish families, who brought with them the key from Spain, decided to choose Bosnia/Sarajevo as their resort, where they established Jewish municipality in 1565. Within new demographical changes, by the end of 19th century, a new group of Jews from Austro-Hungarian Empire arrived- Ashkenazi. Generally speaking, the Jews in Bosnia are a community where all professions are present, opposite to the Jewish communities in the West, where some professions are over- or underrepresented. Among the Bosnian Jews all professions and all social classes are present: lawyers, doctors, clerks, and different sorts of craftsmen. The economical, cultural and political life of the Jews is inseparable from the historical conditions that affected all people in this area. There is no doubt that the Jews from this area have been creating some forms of particular culture for centuries, and that this culture remains an integral part of our heritage.

Key words: Jews, Sephardi, Ashkenazi, Bosnia and Herzegovina, contribution, economy, writers, artists, identity